

WICAS-CONFERENTIE WITTENBERG: VROUWEN VAN DE REFORMATIE

Inleiding

Van 14 tot 18 september jl. heeft in Lutherstadt Wittenberg de ontmoeting plaatsgevonden van de contactvrouwen die de verbinding vormen tussen de vrouwenorganisaties van de lutherse kerken in Westeuropa en de afdeling Women in Church and Society (WICAS) van de Lutherse Wereld Federatie. Ieder land heeft één contactvrouw die actief betrokken is bij het vrouwenwerk in haar kerk. Het thema "Vrouwen van de reformatie" sluit vanzelfsprekend aan bij de Lutherdecade die in 2017 in Wittenberg feestelijk afgesloten zal worden.

Naast uitwisseling is er veel tijd gereserveerd voor gastspreeksters, die presentaties verzorgen over het thema. Voor deze conferentie zijn dat drie vrouwen uit verschillende Duitse Landeskirchen, die beroepsmatig met het thema "Vrouwen van de reformatie" te maken hebben, zowel wat de geschiedkundige component betreft als het "toen en nu" met elkaar in dialoog te brengen. Hoe geven we de Lutherdecade een vrouwelijk gezicht en hoe staat het met het reformatorisch handelen in de tegenwoordige tijd? Ecclesia semper reformanda: de kerk moet altijd blijven reformeren.

Een sterke vrouw, waar vindt men haar?

Amper een week voordat de conferentie begint, komt het verzoek om een bijdrage rond het thema vanuit ieders specifieke landelijke context. Met name in de verschillende Duitse Landeskirchen wordt het thema door de vrouwenorganisaties groots aangepakt, met prachtig gedrukt en rijkelijk geïllustreerd werkmateriaal, symposia, zgn. Frauenmahle, tentoonstellingen, kortom te veel om op te noemen. De drie vertegenwoordigde lutherse minderheidskerken Oostenrijk, Italië en Nederland, moeten het met meer bescheiden middelen doen en hebben bovendien te maken met een historische ontwikkeling waarbinnen de doorwerking van de lutherse reformatie op veel verzet stuit. Lukt het de Italiaanse contactvrouw nog om vijf adellijke vrouwen voor het voetlicht te krijgen, die van betekenis zijn geweest voor de reformatie, de Oostenrijkse Monika Meyer, moet zich beperken tot twee. Wat Nederland betreft ontbreekt de tijd om een diepgravende studie te verrichten naar de rol van vrouwelijke volgelingen van Luther die ten tijde van de reformatie hier te lande van betekenis zijn geweest. Om te laten zien dat in de Middeleeuwen in de Nederlanden ook vrouwen geleefd hebben die zich krachtig onderscheiden hebben van het traditionele beeld, heb ik drie zeer geëmancipeerde vrouwen opgevoerd: gravin Jacoba van Beieren, Anna Bijns als voorvechtster van de Contra-reformatie en de hervormde Anna Maria van Schurman.

Italië: een falende reformatie.

In Italië zijn het twee mannen die aan de wieg van de reformatiebeweging aldaar staan: Bernardino Ochino, een Capucijner monnik, die later predikant van Zürich wordt, en Juan de Valdès, een Spanjaard die in Napels een centrum voor de reformatie sticht met het doel de Rooms Katholieke kerk te hervormen. De vrouwen die een belangrijke rol spelen bij de verbreiding van de reformatie, zijn ontwikkelde vrouwen uit adellijke families, die een goede opleiding hebben genoten en in welvaart leven. Zij corresponderen met de hervormers en bieden bescherming aan geloofsvervolgden. Van Renée de Ferrara (of Renata di Franca) is bekend dat Calvijn bij haar logeert en dat zij met hem een briefwisseling onderhoudt. Net als een aantal andere pleitbezorgsters voor de reformatie ziet zij zich gedwongen om te vluchten naar Frankrijk. Ook Isabella Bresegna verlaat vanwege de vrijheid van geweten waarin zij zich beknot voelt haar moederland en vestigt zich in Zwitserland, in navolging van een groot aantal landgenoten. Voor deze Italianen in ballingschap maakt het niet uit of men lutheraan, calvinist of zwingliaan is: men strijdt samen tegen de Antichrist in Rome, daar gaat het om.

Nog een bekende naam is die van Olympia Morata, die als dochter van de protestantse grammaticaleeraar van de zonen van Renée de Ferrara aan haar hof haar opleiding krijgt. Olympia trouwt met Andreas Grundler, een Duitse protestantse natuurkundige uit Schweinfurth. Ze krijgt een aanbod voor een leerstoel in Heidelberg als docente klassieke

talen, maar voor ze deze kan aannemen, sterft ze. Postuum verschijnen er een aantal publicaties van dit geleerde wonderkind.

Echter, de Contra-reformatie blijkt sterker en deze ooit beroemde vrouwen, raken in het vergeetboek, totdat de lutherse vrouwenorganisatie hen weer tot leven wekt door hun levensbeschrijvingen op te nemen in hun blad en dit als basis voor vervolgvactiteiten te gebruiken.

Oostenrijk: transmigratie en tolerantie-ethiek.

Mede dankzij de boekdrukkunst weet de leer van Luther rond 1522 door te dringen in het Oostenrijks-Habsburgse vorstendom. De eerste protestanten zijn terug te vinden in de adellijke kringen. In Oostenrijk wordt in 1574 de eerste protestantse kerk in Wenen gesticht. Grote delen van het land zijn protestants, zo'n 70%, en het protestantisme maakt een bloeitijd door. Dorothea Jörger is een vrouw uit een adellijke familie uit Mayerhofen. Haar oudste zoon verblijft aan het hof van Frederik van Saksen en ontmoet daar Luther. Hij wordt predikant om Oostenrijk verder te hervormen. Zijn hele familie inclusief zijn moeder wordt protestant en Dorothea voert een briefwisseling met Luther, die bewaard is gebleven. Zij steunt Luther en zijn gezin ook financieel en uit haar nalatenschap blijkt hoe vertrouwd ze is met de nieuwe leer.

Echter, het Habsburgse huis is streng katholiek en in de 18^e eeuw vindt er een grote transmigratie plaats. De protestanten worden weggestuurd naar Siebenburgen. Gezinnen worden gescheiden en de kinderen worden ondergebracht bij katholieke gezinnen en weer katholiek gemaakt. Onder Jozef II is er sprake van de zgn. tolerantie-ethiek. Deze laat oogluikend toe dat protestantse gelovigen bijeen komen voor hun diensten. In die tijd leeft Brigitta Wallner, een eenvoudige bosarbeidersweduwe, die de leer van Luther aanhangt. Zij gaat te voet naar Duitsland, over de bergen heen en dagenlang onderweg, om daar lutherse diensten te bezoeken en vanuit Neurenberg theologische boeken over de grens te smokkelen. Drie keer wordt ze betrapt en gevangen gezet. Als haar woonplaats Gosau bezocht wordt door ambtenaren van de keizer, die aan de lutherse inwoners vragen of ze een lutherse gemeente willen stichten, durft niemand daarop bevestigend te antwoorden. Ze vermoeden een val. Daarop stapt Brigitta naar voren en zegt: "Drie maal heeft u me al gevangen gezet, een vierde keer kan ook nog wel. Ja, ik wil een lutherse gemeente stichten". Dan durft de hele gemeente haar voorbeeld te volgen en ontstaat in 1781 de lutherse kerk van de Augsburgse Confessie.

Nederland: twee beroemde Anna's.

Voor de Nederlandse bijdrage ben ik uitgeweken naar een vrouw van de Contra-Reformatie, mannenhaatster en Lutherhaatster (Luther ziet ze als de incarnatie van de duivel), de lerares en dichteres Anna Bijns. Zij leeft van 1494 – 1575 in Antwerpen. Als enige vrouw krijgt zij toestemming om te participeren in een "broederschap van leraren". De Franciscaanse orde moedigt haar aan haar boek "Chambres de Rhétoriques" te publiceren, waarmee zij één van de meest goedverkopende auteurs van de Nederlanden wordt. Ze schrijft religieuze en moralistische gedichten en wat men ook van de inhoud mag denken, vanuit het spectrum van de dichtkunst en retoriek bekeken, kan niet anders gezegd worden dan dat Anna Bijns een grote meesteres op haar vakgebied is geweest. Dan de zeer getalenteerde hervormde Anna Maria van Schurman (1607 – 1678), die in haar opvoeding niets in de weg wordt gelegd om haar veelzijdige talenten te ontwikkelen. Niet voor niets, want aan het sterfbed van haar vader moet ze beloven niet te zullen trouwen. Ze is de eerste "officiële" theologiestudente, die van de beroemde professor Voetius toestemming krijgt om vanachter een gordijn zijn colleges aan de Universiteit van Utrecht te volgen. In 1666 wordt ze hulpprediker van dominee Labadie in Middelburg. Ze verwerft bekendheid vanwege haar kennis van een groot aantal vreemde talen en niet te vergeten haar artistieke talenten op het gebied van literatuur, dichtkunst, muziek en schilderkunst.

Om te begrijpen waarom in Duitsland vrouwen wel een rol spelen bij de reformatie en in Nederland amper en ik dat gemis toch enigszins goed wil maken, begin ik mijn uitleg met een schets van het leven van Jacoba van Beieren (1401 – 1436), gravin en staatshoofd van Holland, Zeeland en Henegouwen. Ook in haar privéleven geeft zij ervan blijk een

zeer geëmancipeerde vrouw te zijn door de macht van de paus over zowel haar rol als regeester en echtgenote te weerstaan. Jacoba's levensbeschrijving vormt de inleiding op dat deel van de vaderlandse geschiedenis, waarin het de lutheranen vanuit de onderdrukking eindelijk lukt hun verborgen bestaan in de openbaarheid te brengen. Veel opzienbarends is er niet te vertellen over vrouwenparticipatie in de kerkelijke en maatschappelijke organisatie in de eeuwen na de reformatie tot de laatste decennia van de 19^e eeuw. Pas dan schrijft Aletta Jacobs zich in als de eerste officiële studente voor de medicijnenstudie aan de universiteit en is zij voorvechtster voor vrouwenrechten. In 1926 heeft de lutherse kerk haar eerste vrouwelijke predikant, ds. Dufour, nadat de Doopsgezinden en Remonstranten hierin de spits hebben afgebeten. Daarop moeten de Nederlandse hervormden en gereformeerden, maar ook de Duitse lutheranen, dan nog lang wachten....

Duitsland: meer dan alleen Katharina van Bora.

Grote namen, van welke ook in de lutherse minderheidskerken dankbaar gebruik wordt gemaakt als het gaat om voorbeeldvrouwen. Adellijke vrouwen, zoals Argula van Grumbach, voorvechtster van de reformatie, die theologische vlugschriften schrijft en correspondeert met Luther. En de vorstin Elisabeth von Calenberg-Göttingen, die als regent voor haar minderjarige zoon optreedt. Zij voert de reformatie in haar gebied door en naast theologische publicaties als een gebedenbrevier en liederen, schrijft ze een regeerhandboek voor haar zoon.

Maar ook twee namen van predikantsvrouwen zijn tot over de grenzen bekend geworden. De eerste is Katharina Zell, predikster en onverschrokken burgeres van Straatsburg. Ze beschermt vluchtelingen en werkt het diakonale ambt voor vrouwen uit, dat dan helaas nog niet wordt doorgevoerd. Ze voert een open liberale theologie naar de Dopers toe en noemt zichzelf een kerkmoeder. Als haar man overlijdt, spreekt zij zijn grafrede uit, die naast andere publicaties van haar hand, wordt gepubliceerd.

De tweede predikantsvrouw is Elisabeth Cruciger, evenals Katharina van Bora een gevluchte non en gehuwd met Kasper Cruciger. Zij is de dichteres van het protestantisme en droomt ervan te preken op de kansel. Daar komt het niet van, alhoewel haar echtgenoot haar troost door te zeggen dat ze al preekt in haar liederen. Haar meest bekende lied is opgenomen in ons Liedboek voor de Kerken: "Christus met eer gekroonde".

En tja, natuurlijk wordt de al eerder genoemde Olympia Morata, niet alleen als Italiaans voorbeeld geclaimd, maar ook als Duitse sterke vrouw....

Duitsland, als moederland van de reformatie, worstelt nog met het ambivalente vrouwbeeld van Maarten Luther. Enerzijds spreekt hij waardering uit voor de vrouw, als vrouw en als moeder, anderzijds ziet hij de man als "godsbeeld": de man als de zon die op eigen kracht licht verspreidt en de vrouw als de maan, die haar licht van de zon ontvangt. Het duurt nog tot 1958 als de Duitse lutherse kerk haar eerste vrouwelijke predikanten kan verwelkomen. "Bischöfin" Ilse Junkermann, bisschop van de lutherse kerk van Midden-Duitsland, die ons welkom heet in Lutherstadt Wittenberg, zegt dat de vrouwenordinatie ook grote vrijheid voor de mannen heeft gebracht en dat vrouwen het ambt voor de mannen hebben veranderd. Het is belangrijk dat vrouwen zich op onderscheiden plaatsen weten te manifesteren. Helaas wordt daarvan nog maar 30% door vrouwen ingenomen. Dat percentage is het kritische punt waarop een minderheid haar invloed dreigt te verliezen. Daarom is er ook in de Duitse lutherse kerk nog veel werk te verzetten: ecclesia semper reformanda...

Vrouwen als dichters, componisten en musici

Het thema voor het jaar 2012 van de Lutherdecade is "Reformatie en muziek". In de lezing van dr. Cornelia Schlarb zijn vrouwen als dichters, componisten en musici de revue gepasseerd. Door de eeuwen heen is de vraag naar herkenbaarheid actueel gebleven: komen geloofservaringen van vrouwen overeen met taalgebruik in woord- en liedteksten, maar ook in de kerkmuziek? In Nederland hebben de liederen van vrouwelijke dichters en componisten uit twee deeltjes "Eva's lied" ook de weg naar de gemeenten gevonden. En gelukkig zijn er ook dichters als Sietze de Vries en Huub

Oosterhuis, die zich van inclusieve taal bedienen. In de zondagse dienst in de Slotkerk zingen we (veel te snel....) heel verrassend twee Oosterhuisliederen en spreekt de predikante een ontroerende litanie van zijn hand uit. Inclusieve taal en muziek blijft de kerk voor uitdagingen stellen.

Aan het werk!

Een schitterend project van de Landeskirche Midden-Duitsland wordt ingeleid door Carola Ritter. Het altaarstuk van Lucas Cranach in Wittenberg, waarop vrouwen in volle aandacht voor de woordverkondiging staan afgebeeld, vormt het "Leitbild" voor het project. Men is op zoek gegaan naar twaalf wat minder bekende vrouwen van de reformatie. Deze vrouwen zijn door de plaatselijke vrouwengroepen voorgedragen. Ze zijn gekoppeld aan eenzelfde aantal hedendaagse vrouwen en een man, die zich hebben verdiept in de levens van de historische vrouwen en uitgenodigd kunnen worden voor gespreksavonden. Hieruit zijn twaalf vrouwenportretten met begeleidend materiaal ontstaan, die op 31 oktober a.s. in Halle worden gepresenteerd. Een kunstenares is bezig met een schilderstuk waarbij de twaalf vrouwen zittend om een ronde tafel worden afgebeeld. Dit schilderij vormt de basis voor de zgn. Frauenmahle, vrouwenmaaltijden en tafelgesprekken, die onderbroken worden door teksten, gedichten, muziek en dans en die op verschillende plaatsen worden georganiseerd.

In juni 2013 vindt de tweejaarlijkse conferentie van Europese contactvrouwen voor het luthers vrouwenwerk plaats, naast de lidkerken van Westeuropa dus ook die van Noord- en Oosteuropa. De Landeskirche van Saksen zal dan naar alle waarschijnlijkheid gastkerk zijn. De bedoeling is dat iedere contactvrouw de in Wittenberg gepresenteerde projecten vertaalt naar haar eigen situatie. Binnen dit vrouwennetwerk informeren en inspireren we elkaar met behulp van de sociale media en een digitale nieuwsbrief. Deze verbinding en wederzijdse bemoediging is van groot belang, want het is helaas in een aantal lutherse lidkerken nog niet vanzelfsprekend dat het priesterschap aller gelovigen ook vrouwen insluit. Het thema voor het jaar 2013 "Reformatie en tolerantie" zal dan ook de Europese WICAS-conferentie volop bezig houden.

Coby Aartsen
secretaris Nederlandse Lutherse Vrouwen Bond en
contactvrouw Women in Church and Society LWF